

KIS KRISZTIÁN*

A LEADER-TÉRSÉGEK FEJLŐDÉSÉT AKADÁLYOZÓ TÉNYEZŐK ÉRTÉKELÉSE ÉS A HELYI AKCIÓCSOPORTOK SZEREPE A HELYI FEJLŐDÉSBEN

THE ANALYSIS OF OBSTACLES TO DEVELOPMENT OF LEADER TERRITORIES AND THE ROLE OF LOCAL ACTION GROUPS IN THE LOCAL DEVELOPMENT PROCESS

ABSTRACT

During the 2007–2013 programming period in Hungary 96 Local Action Groups (LAGs) have got the opportunity to contribute to the local development process using LEADER approach, based on the concept of endogenous development. The nationwide survey carried out among Hungarian LAGs indicates that human resources (rural people and their communities) are not only factors of rural economies, but also areas of improvement.

The LAGs are basic institutions of implementing the LEADER Programme, and according to their proactive operations they play a crucial role in local rural development. Through their functions and activities the LAGs generate synergy effect, which actually means the positive contribution of LAGs to the territorial processes. In this way the synergy is the added value of the LAGs' operation, a joint effect, which can be realized through improving relations between the stakeholders.

1. Bevezetés

Az urbanizáció, és újabban a globalizáció vezérelte folyamatok eredményeként az elmúlt évtizedekben Európa vidéki térségeiben mélyreható, s a vidék társadalmát, a vidékgazdaságokat sok vonatkozásban negatívan érintő változások zajlottak le. Nem kivétel ez alól Magyarország sem, ahol az utóbbi évtizedek társadalmi-gazdasági változásai hatványozottan sújtották a vidéket. Tulajdonképpen az előbbiekből vezethető le a vidékfejlesztés célja, ami nem más, mint a változás, mely célt a társadalmi-gazdasági változások idéznek elő, illetve kényszerítenek ki. Pontosabban fogalmazva a vidékfejlesztés a területi egyenlőtlenségek mérséklése, a vidéki térségek leszakadásának megakadályozása érdekében a vidék adottságainak és sajátosságainak megfelelően a spontán térbeli folyamatokba történő tudatos, megtervezett korrekciós beavatkozások láncolataként fogható fel, amely megteremtí e térségek fenntartható fejlődésének esélyét. A cél minden esetben a vidéki térségekben élők életminőségének javítása, oly módon, hogy a fejlesztések a fenntarthatóság szempontjainak figyelembevételével párosulnak a vidékgazdaság versenyképességére való törekvésekkel.

Az EU vidékfejlesztési politikájának célja a vidéki térségek társadalmi, gazdasági és környezeti kihívásoknak való megfelelésének segítése, ezzel hozzájárulni, hogy e térségek sajátos funkcióikat hosszú távon fenntartsák, illetve fejlesszék. Mindez összefüggésben áll azzal az alapgondolattal, hogy azok a vidéki közösségek, települések és térségek fejlődhetnek és lehetnek sikeresek, amelyek képesek alkalmazkodni, reagálni az új kihívásokra,

* Adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

illetve képesek a változó társadalmi-gazdasági és természeti környezet változásainak kezelésére.

A '80-as, '90-es években Nyugat-Európa vidéki térségeiben zajló jelentős változások eredményeként egyre nőtt az igény a vidékfejlesztés új megközelítése iránt.¹ Ezzel párhuzamosan az Európai Unióban politikai párbeszéd indult arra vonatkozóan, hogy a támogatáspolitikát a szektorális megközelítésről mindinkább a területi megközelítés felé irányuljon.² Ennek eredményeként a hangsúly egyre inkább az endogénfejlesztés alkalmazásának irányába tolódott, amely azt hangsúlyozza, hogy a vidéki térségek kapacitásépítés, partnerség építés és közösségi kezdeményezések révén képesek önmaguk megsegítésére. Az EU-ban az endogénfejlesztési megközelítés alkalmazása a LEADER³-program keretében került széleskörűen bevezetésre.

2. A LEADER-program és alapkonceptiója, az endogénfejlesztés

Az EU vidékkel kapcsolatos fejlesztéspolitikájában 1988-ban lényeges változás történt. A Strukturális Alapok reformja során az Európai Bizottság ebben az évben publikálta „A vidéki társadalom jövője”⁴ című dokumentumot, amely lefektette az új fejlesztéspolitikai közelítésmóddal kapcsolatos alapelveket. A vidéki térségek sajátos fejlesztési igénye kapcsán a dokumentumban foglaltakkal a Bizottság elkötelezte magát a területalapú vidékfejlesztés mellett, ugyanis a későbbi reformtörekvések alapjául szolgáló dokumentum elsőként tett említést az endogén, alulról szerveződő vidékfejlesztés fontosságáról és előmozdításának szükségességéről.⁵ Ennek eredményeként az európai vidékfejlesztési politika új modellje az endogénfejlesztés lett, melynek alapelve az alulról építkezés, a döntéshozatal decentralizációja, az érintett szereplők együttműködése és partnerségi kapcsolata lett. Ezzel a dokumentummal a Bizottság a hivatalos politika rangjára emelte a vidékfejlesztés endogén megközelítésének alkalmazását a vidéki térségek fejlesztésében. A bizottsági dokumentum deklarálta azt az álláspontot miszerint a vidékfejlesztésben a vidéki térségek belső eredetű fejlődési potenciáljának kihasználása kulcsszerepet játszik. Ennek megfelelően a vidéki térségek fejlesztése során az ott élő embereknek, közösségeknek kell esélyt adni a társadalmi-gazdasági fejlődésre. Ehhez kínál innovatív megoldást az Európai Bizottság által életre hívott LEADER-program, melynek legfőbb jellemvonása a belső erőforrásokra és a helyi közösségekre építő, részvételen alapuló, alulról szerveződő, ún. endogénfejlesztési megközelítés.

2.1. Az endogénfejlesztés

Az endogénfejlesztés a helyi erőforrások helyreállítására, létrehozására és értékelésére fókuszál. Magában foglalja mindazt az emberek képességébe vetett hitet, miszerint képesek felismerni magukban és lakókörnyezetükben azokat az erőforrásokat, amelyekkel társadalmi-gazdasági jólétüket fokozhatják. Az endogénfejlesztésben a helyi tudás (ismeretek, kultúra) mellett központi szerepet játszik a helyi köz-, magán- és civil szféra szereplőinek részvétele a fejlesztések tervezésében és végrehajtásában.⁶ Ray (2000) szerint az endogénfejlesztés lényegét nem a tárgyiasult, kézzelfogható, azonnali és közvetlen eredmények jelentik, sokkal inkább az általa elindított folyamatok.⁷ Más megfogalmazásában az endogénfejlesztés egy olyan hatékony beavatkozás, mely során a fejlesztő munka arra irányul, hogy a helyi erőforrások kihasználásával maximalizáljuk az eredményeket.⁹ Barke és Newton (1997) endogénfejlesztés alatt olyan folyamatot értenek, amely magában foglalja a helyi társadalom mobilizálását és olyan szervezeti struktúrát igényel, mely összehozza a különböző érdekeket a közös célok megvalósítása érdekében. A fejlesztés folyamata helyi

irányítás alatt áll, melynek irányait helyben határozzák meg, és eredményei helyi szinten realizálódnak. A folyamat középpontjában a helyi kapacitások (kézségek és kompetenciák) fejlesztése áll.¹⁰ Ezzel összefüggésben az endogénfejlesztés legfőbb jellemzői: a fejlesztési célok megfogalmazásában és megvalósításában való részvétel, a gazdasági és társadalmi fejlődés összhangba hozása, valamint a közösség cselekvőképességének előtérbe helyezése.¹¹ Ray (1999) szerint egyre inkább elfogadottá válik, hogy az endogénfejlesztés hatékonyabban képes a fejlődés előmozdítására, mint a szektorális jellemzőkkel bíró exogénfejlesztés.¹²

2.2. A LEADER-program kialakulása és térnyerése

Korábban a döntéshozók a vidéki térségeket olyan homogén területeknek tekintették, amelyekben ugyanazon korlátozó tényezők és lehetőségek határozzák meg azok fejlődését. Amint arra az Európai Területfejlesztési Perspektíva¹³ is rámutat, ez a szemlélet ma már nem felel meg az EU realitásának, hiszen az európai vidékre a változatosság, a sokszínűség a jellemző, amely megmutatkozik az emberek és közösségeik, a környezet, a táj és a tevékenységek sokféleségében.¹⁴ A vidék tehát nem csupán a város ellentéte, illetve nemcsak a mezőgazdasági termelés színtere, még ha e területekre jellemző is a mezőgazdasági földhasználat és foglalkoztatottság esetenként magas aránya, hanem a társadalom, a gazdaság és természet sajátos, komplex és igen változatos téregysége. Ebből adódóan a vidéki térségek fejlődési lehetőségei és pályái jelentős eltéréseket mutatnak. Mindezek alapján a fejlesztési programoknak és intézkedéseknek figyelembe kell venniük a helyi adottságokat és sajátosságokat. Ebből adódóan fejlesztésükre szükségszerűen más politikákat, más eszközöket kell alkalmazni. Szörényiné Kukorelli (2005) szerint a vidéki térségek erős differenciációja szerepet játszott abban, hogy a kilencvenes években a vidék fejlesztésének e jellegzetes európai modellje alakuljon ki, ami a helyi fejlesztést helyezi előtérbe a bottom-up politika alkalmazásával. Ebből következően a helyi konszenzuson alapuló fenntartható vidékfejlesztés csak a helyi társadalom erősítésével, érdekérvényesítő képességének fokozásával lehetséges, ebből következően olyan megoldások, stratégiák alkalmazása szükséges, melyek a fentieket erősítik.¹⁵

Az immáron negyedik programozási időszakában lévő LEADER-program mint vidékfejlesztési Közösségi Kezdeményezés a Strukturális Alapok 1988-as reformja során, a vidékfejlesztési politika főáramának kiegészítése céljából jött létre – és került bevezetésre a vidékfejlesztés gyakorlatába.

A LEADER-program kísérleti jelleggel indult 1991-ben, azzal a szándékkal, hogy az akkor még csak a retorika szintjén létező, de az Európai Unió szintjén még soha ki nem próbált alulról szerveződő (bottom-up), a szubszidiaritás elvének megfelelő vidékfejlesztés lehetőségeiről nyújtson tapasztalatokat.¹⁶ Az Európai Bizottság a LEADER-megközelítést nem előre kijelölt és elrendelt, technokrata szemléletű, szektorális intézkedésként, hanem bizonyos alapelvek gyűjteményeként határozta meg.¹⁷ A program fő célja, hogy a kistérségek belső erőforrásaira építve, az ott élőket támogassa térségük hosszabb távú fejlődési lehetőségeinek átgondolásában, és a közösen kidolgozott tervek megvalósításában. A LEADER program új alapokra helyezi a fejlesztést. A szubszidiaritás elvének megfelelően a fejlesztési program kidolgozóit a kistérségi szinten megalakult fejlesztő csoportok (helyi akciócsoportok), amelyek a térség vállalkozóinak, civil szervezeteinek és a közszférának a képviselőit fogják össze az ott élők bevonásával.

A LEADER a vidéki térségek legfőbb értékének a helybeli lakosságot tekinti, és a program megkülönböztető jellegzetessége az, hogy bízik a vidéken élő emberekben, hogy megtalálják a környezetükhöz, kultúrájukhoz, munkavégzésükhöz, hagyományaikhoz és készségeikhez legjobban illeszkedő megoldásokat.¹⁸

A LEADER tehát szakít a centralizált, központilag irányított, felülről lefelé (top-down) kialakított támogatási rendszerekkel, amelyek egyik sajátossága, hogy a helyi problémák, lehetőségek és megoldások központi szinten nem ismertek, így azok sok esetben nem kínálnak reális fejlődési utat, mivel nem teszik lehetővé a helyi igényekre alapozott fejlesztési programok megvalósítását.

Kovács (2000) a LEADER-megközelítést a vidékfejlesztési politika olyan új, fejlett modelljeként értékeli, amely kísérletet tesz arra, hogy a hierarchikus beavatkozásokat a helyi fejlesztések olyan rendszere váltsa fel, melynek fő jellemzője a helyi részvétel és partnerség. Értelmezése szerint a LEADER az európai vidékfejlesztés megreformálásának módja, és a LEADER-t úgy tekinti, mint az EU vidékfejlesztési politikájának esszenciáját.¹⁹

Az előbbi folyamatok eredményeként az endogénfejlesztés, avagy a LEADER-megközelítés alkalmazása szerves részévé vált az európai vidékfejlesztési politikának. A LEADER ez idáig három programozási időszakon van túl, indulásától kezdve, Közösségi szinten mérve igen szerény költségvetéssel rendelkezik, mégis a program egyértelmű sikertörténet, a vidékfejlesztés legjobb, legalkalmasabb módja, hiszen fontossága az általa megvalósított gyakorlatban rejlik, ami messze túlmutat a forrásokból kapott részesedésén. Ray (2000) szerint a LEADER lényege éppen az, hogy az EU költségvetésének nagyon kis hányadát felhasználva serkentse a társadalmi-gazdasági fejlődést az érintett vidéki területeken Európa-szerte.²⁰

3. A kutatás

A 93/2007. FVM rendelet²¹ 2007. szeptember elsejei hatályba lépésével elindult a 2007–2013-as időszakra vonatkozó új, negyedik generációs LEADER-program magyarországi megvalósításának folyamata. Az intézményesülési és tervezési folyamatot követően az Irányító Hatóság szerepét betöltő minisztérium²² 96 előzetesen elismert vidékfejlesztési akciócsoportnak ítélte oda a LEADER akciócsoport elismerést és ezzel a jogosultságot a III-as és a IV-es tengely²³ forrásainak felhasználására, a Helyi Vidékfejlesztési Stratégiák (HVS) megvalósítására. A LEADER HACS címetek a helyi közösségek képviselői 2008. szeptember 26-án, az I. Magyar Vidék Napján, ünnepélyes keretek között vehették át. Ezt követően elkezdődött egy meglehetősen lassúnak bizonyuló folyamat a HVS-ekben foglaltak végrehajtására, melynek első lépcsőjét a 2008 októberében megnyíló pályázati rendszer jelentette.

A tanulmány elkészítése során a LEADER-tengely keretében Magyarországon megalakult helyi akciócsoportok körében 2010 márciusában Szekeresné Köteles Rita kolléganőmmel együtt elvégzett,²⁴ csaknem teljes körű, az akciócsoportok 94%-ára (N = 90) kiterjedő kérdőíves felmérés részeredményeire támaszkodom.

A tanulmány két kulcsterületre fókuszál, melyek nagymértékben befolyásolják a LEADER-program helyi szintű megvalósításának sikerét. Ennek megfelelően a következő kérdésekre keresem a választ:

- Melyek a HACS-ok által lefedett térségek fejlődését leginkább akadályozó tényezők a LEADER-program filozófiájával, alapelveivel összefüggésben?
- Melyek a HACS-ok legfontosabb feladatai a LEADER-program sikeres megvalósításában?

3.1. A HACS-ok által lefedett térségek fejlődését akadályozó tényezők

Ismét fontos hangsúlyozni, hogy a vidékfejlesztés a vidéki térségekben élők életminőségének javítását jelenti. Egy olyan összetett tevékenységről van szó, melynek révén javulnak a vidéki településeken élők életfeltételei és a vidék fenntartható módon képes különböző funkcióinak ellátására. Azt azonban fontos figyelembe vennünk, „hogy a vidékfejlesztés tértől, kultúrától, hagyományoktól behatárolt lehetőség, ami a jelen adottságainak és a múltbeli fejlődés dinamikájának függvénye, de a jövőbeli lehetőségek felismerésén alapul”.²⁵

A vidéki térségek fejlesztésének tervezésénél tehát mindenképpen figyelembe kell venni az adottságokat, feltételeket, lehetőségeket és igényeket, és ezek együttes figyelembevételével alakítható ki az a stratégia, amely hosszútávon szolgálhatja az ott élők életminőségének javulását. A vidékfejlesztési célok megvalósítását – összefüggésben a vidéki térségre jellemző változatos társadalmi-gazdasági helyzetre és környezeti feltételekre – azonban számos tényező gátolja, illetve hátráltatja. E tényezők, szűk keresztmetszetek ismerete mindenképpen szükséges, ugyanis a problémák számbavétele és azok megfelelő összefüggésben való értékelése vezethet el bennünket a helyes utak megtalálásának irányába. Ezen információkra és tudásra alapozva meghatározható az a reális koncepció, fejlesztési terv, melynek fő célja kell, hogy legyen a vidéki emberek életminőségének javítása.

Annak érdekében, hogy meghatározzuk a LEADER-térségek fejlődését leginkább akadályozó tényezőket a HACS-ok munkaszervezet vezetőit arra kértük, hogy az *1. táblázatban* feltüntetett 16 válaszlehetőség közül, a térségük szempontjából releváns tényezőket fontosságuk, jelentőségük szerint rangsorolják (ahol az 1 a térség fejlődésének legfontosabb akadályozó tényezőjét jelöli).²⁶ A felmérés eredményét az *1. táblázat* mutatja.

1. táblázat. A HACS-ok által lefedett térségek fejlődését akadályozó tényezők fontossági sorrendje
Table 1. The obstacles to development of areas covered by LAGs according to their importance

Sorszám	Akadályozó tényezők	Átlagos pontérték	Szórás	Fontosság
1	Tőkehiány	1.8	1.50	Fontos
2	Támogatási források hiánya	2.7	2.19	Fontos
3	Együttműködési készség hiánya	3.4	2.26	Fontos
4	Fejletlen infrastruktúra	3.6	2.89	Fontos
5	Ismeretek hiánya	3.6	2.74	Fontos
6	Érdektelenség	4.2	3.00	Fontos
7	Innovativitás hiánya	4.3	2.27	Fontos
8	Jogsabályi korlátok	4.7	3.51	Kevésbé fontos
9	Bizalom hiánya	4.7	3.44	Kevésbé fontos
10	Kulcsfontosságú személyek/kulcsemberek hiánya	4.7	2.93	Kevésbé fontos
11	Információk hiánya	5.0	3.23	Kevésbé fontos
12	Kedvezőtlen földrajzi adottságok	5.7	5.13	Kevésbé fontos
13	Nagyobb térségi vagy országos politikai viszonyok	5.9	4.77	Kevésbé fontos
14	Elkötelezettség hiánya	6.4	4.83	Kevésbé fontos
15	Helyi politikai viszonyok	6.6	4.38	Kevésbé fontos
16	Kedvezőtlen természeti adottságok	7.0	5.98	Kevésbé fontos

Forrás: Saját adatgyűjtés alapján a szerző saját szerkesztése.

Megjegyzés: a fontos és kevésbé fontos fejlődést akadályozó tényezők közötti törésvonal (7/8) nem más, mint az átlagos pontértékek átlaga (töréspont = 4,6).

A válaszadók véleményének összesítéséből kiderül, hogy hét olyan tényező van, ami leginkább akadályozza a LEADER-térségek fejlődését: a tőke-, a támogatások, az együttműködési készség, az innovativitás és az ismeretek hiánya, továbbá a fejletlen infrastruktúra, valamint az érdektelenség.

Lévén, hogy a táblázatban szereplő tényezők nem függetlenek egymástól, és azok egyenként történő értékelése, a közöttük lévő összefüggések feltárása területi korlátok miatt ehelyett nem lehetséges, ezért a továbbiakban a LEADER-program alapelveivel, filozófiájával összefüggésben a térbeli fejlődést meghatározó ún. szoft tényezők, a vidéki emberek és közösségek jellemzőivel foglalkozom (l. a táblázatban vastagon szedve). Fehér (2005) a vidékgazdaság erőforrásainak vizsgálata kapcsán foglalkozik a vidéki térségek humán erőforrásaival. Véleménye szerint a vidéki emberek és az általuk létrehozott közösségek a vidéki térségek fejlődésének fontos erőforrását jelentik.²⁷ Ebből következően a humán erőforrások, azok összes jellemzőjével együtt a vidéki térségek fejlődésének meghatározó tényezői. A vidéki térségek fejlődése, fejleszthetősége és a fejlesztések eredményessége tehát nagymértékben függ attól, hogy milyen a helyi társadalom együttműködési készsége; milyen a társadalmi kohézió, az egyének és a közösségek közötti összetartó erő; mennyire aktív a helyi közösség; léteznek-e működő közösségek; az egyének, a közösség akar-e tenni a település, a kistérség társadalmi-gazdasági fejlődéséért; vagy, hogy van-e egyáltalán igény a fejlettebb életminőség iránt.

Az együttműködésnek, az arra való készségnek igen nagy jelentősége van a vidéki térségek fejlődésében, különösen igaz ez, amikor a LEADER-típusú fejlesztésekről beszélünk, melynek egyik alapeleme, alapelve az együttműködés, a partnerség. Az embereknek az együttműködésre való képessége kéz a kézben jár a társadalmi tőke megteremtésével, létrehozásával. A társadalmi tőke, akkor jön létre, amikor az emberek közötti viszonyok változnak meg úgy, hogy elősegítsék a cselekvést. A társadalmi tőke a közösségek, partnerségek erőforrása és egyben indikátora a társadalomban és a gazdaságban létrejövő kapcsolatoknak, együttműködéseknek. Az előbbiekből következően a társadalmi tőke egyfajta fokmérője egy közösség, illetve a társadalom összetartozásának, s mint ilyen, a közösségekben és a társadalomban létező kohézió kifejezője, mely megnyilvánul az emberek, a közösségek közötti kapcsolatokban, normákban, bizalomban, együttműködésben a közös érdek és haszon elérése érdekében.

Coleman (1994) szerint a társadalmi tőke egy olyan „termelő” erőforrás, ami lehetővé teszi bizonyos, máskülönben elérhetetlen célok elérését. A tőke ezen formája nem lelhető fel sem a cselekvőkben, sem pedig a termelés anyagi eszközeiben, mivel az a cselekvők közötti viszonyok struktúrájában ölt testet.²⁸ Putnam szerint a társadalmi tőke alapfoglalta, hogy a társadalmi hálózatoknak – az egyes cselekvők (személyi és területi aktorok) közötti kapcsolatoknak – értéke van és azok jelentős erőforrásként szolgálhatnak az egyének és közösségek számára.²⁹ A társadalmi tőke a különböző relációkkal jellemezhető társadalmi struktúrák egy olyan erőforrása, amelynek társadalmi és gazdasági konzekvenciái vannak. A társadalmi tőke, tőkeként való definiálása magában hordozza azt a feltevést, hogy a társadalmi hálózatok erőforrásként szolgálhatnak az egyének és közösségek számára. Ezzel együtt az is kifejezésre kerül, hogy a társadalmi tőke tulajdonképpen társadalmi hálózatokba ágyazottan létezik, tehát ez a fajta erőforrás kizárólag hálózatok útján, hálózatokon keresztül hozható létre és válhat hasznosítható tényezővé.³⁰

Az együttműködés nem más, mint a kölcsönös hasznok és előnyök realizálása érdekében emberek (egyének) és szervezetek közötti összehangolt kapcsolatok és tevékenységek rendszere. Esetünkben a fő cél az adott vidéki térségben élő emberek életminőségének javítása, amihez a LEADER-program egyfajta keretet biztosít. Az együttműködés és a bizalom egymással szorosan összefüggő rendszert alkotnak, ugyanis az együttműködés

alapja a bizalom. Általános tapasztalat, hogy akkor vagyunk készek másokkal együttműködni, ha azokban megbízunk, legyen az akár egy másik ember vagy egy szervezet. Ennek megfelelően az együttműködések kialakulásának, fejlődésének és fennmaradásának legfőbb akadálya a különböző okokra (csalódottság, ismeretek és információk hiánya stb.) visszavezethető bizalomhiány.

A vidéki térségek alkalmazkodásának sikere nagymértékben múlik az érintettek felkészültségén. E tekintetben kiemelendő az ismeretek és az információk megléte vagy hiánya. Font (1998) véleménye szerint „A jövőjét önállóan alakítani képes polgárrá... csak az válhat, akit tudása, teljesítménye, tisztessége azzá tesz”.³¹ A tudásalapú társadalom korában az korszerű, jól használható és konvertálható ismeretek felértékelődtek. Ez azt jelenti, hogy a humán erőforrás minőségi jellemzői (képzettség, szaktudás, munkastílus és -morál, motiváció stb.) kerültek előtérbe szemben a mennyiségi jellemzőkkel. Ennek megfelelően az ismeretek, a készségek és képességek a korábbiaknál jobban befolyásolják a térségek fejlődését.

Napjainkban az információnak nagy jelentősége van. Az információ befolyásolja a személyek és szervezetek döntéseit és cselekedeteit, azokon keresztül pedig kihat a gazdaság és a társadalom működésére, ami befolyásolja a területi fejlődést. Éppen ezért az információ, illetve annak megléte vagy hiánya (alulinformáltság) nagymértékű differenciáló tényező, mind az egyes területi szereplők, mind a különböző térségek szintjén. Éppen ezért az információk áramlása, a kommunikáció ugyancsak fontos szerepet játszik az egyének és közösségek felkészültségének javításában.

Az emberek közösségi ügyek – és ha valami az, akkor az alulról építkező vidékfejlesztés tényleg az – iránt tanúsított érdektelensége többféle forrásból táplálkozhat. Ezek között említhetjük meg a csalódottságot, a bizalomhiányt, az ismeretek és az információk hiányát, valamint az elégedettség, az egyéni kötődés és a perspektíva hiányát. A közügyek iránti érdektelenség kedvezőtlenül befolyásolja a civil aktivitást és a társadalmi részvételt, ami nem kedvez a témánk szempontjából kitüntetett jelentőségű együttműködések kialakulásának és kibontakozásának, ami visszaveti a társadalmi versenyképességet és rövidebb-hosszabb távon a helyi társadalom fenntarthatósága kérdőjeleződik meg. Az alulról építkező, közösségi irányítású (vidék)fejlesztési programok tervezése és megvalósítása során igen fontosak az egyéni, illetve közösségi kezdeményezések. Ahhoz azonban, hogy közösségi kezdeményezésekről beszélhessünk, mindenképp lenniük kell közösségeknek, ami aktív, tenni akaró emberek részvételét és együttműködését feltételezi.

Böhm (2002) az egyén és a helyi társadalom kapcsolatának vizsgálata során megállapítja, hogy az egyén személyes indíttatású viszonya a lakóhellyel való elégedettség, a helyhez való kötődés minőségileg egyre fejlettebb viszonyokon keresztül vezet az adott társadalom életében való tevékeny részvételig. Az integráció tehát a helyi lakosság együttélésének és együttműködésének a fejlődési folyamata, melynek során a lakosság bizonyos kooperációs képességeken keresztül juthat el az integráltságig, ami az egyén és a társadalom közötti kapcsolat legmagasabb rendű fokozata. Az integráció kialakultságától, fokozatától függően változik a lakossági részvétel módja, valamint a részvétel minősége és mennyisége.³²

Egyetértünk Font (1998) azon állításával, miszerint a vidékfejlesztés nem –, de legalábbis nem elsősorban – technikai, gazdasági kérdés – már ami a feltételeket illeti –, hanem elsősorban a humán erők mozgásba hozása, ami lendületet adhat a megrekedt fejlődésnek.³³

Ebben fontos szerepe van a közösségi értékek és érdekek elfogadásának, az azokkal való azonosulásnak. Ehhez szükség van párbeszédre, kommunikációra, az információk megfelelő áramlására, az ismeretek gyarapítására, mások elfogadására, bizalomra, kölcsönösségre és tenni akarásra, amelyek segítségével javítható, fejleszthető a közösség kezdeményező-, cselekvő- és érdekérvényesítő képessége. Ez az alapja annak, hogy az emberek,

illetve közösségeik képesek legyenek megfogalmazni jövőjüket és tenni annak megvalósítása érdekében.

A gazdasági és társadalmi változások megkövetelik a területi folyamatok szereplőitől a folyamatos alkalmazkodást, amely csak újításokkal, megújulással biztosított. A megújulás alapja pedig az innováció, illetve az innovációra való képesség, fogékonyság. Az innováció „melegágya” az együttműködés, ami megfelelő keretet biztosít a különböző partnerek találkozására, eszmecseréjére, tevékenységeik összehangolt elvégzésére.

Az innováció –, amely új ötleteket, új termékeket, új erőforrás-kombinációkat, új szervezeteket, új tevékenységeket, valamint új emberi és közösségi viselkedési módokat jelent – irányulhat termékre és tevékenységekre, de az újítások nemcsak a gazdaság életben, hanem a társadalmi és politikai szférában is érvényesülhetnek. Az innovációk a korábbiaktól eltérő, azok megváltoztatásából, átalakításából következő jelenségek vagy objektumok; egyénektől, illetve csoportoktól erednek, és egyre szélesebb társadalmi, gazdasági csoportokban kerülnek bevezetésre és alkalmazásra. Adaptálásukkal a befogadók más, vélhetően magasabb szinten végzik tevékenységüket.³⁴ Ezért az innovációk, illetve az innovációra való képesség jelentős versenyelőnyöket biztosítanak az egyes településeknek, térségeknek.

A modernizálódó társadalmakban az életminőség alakulására egyre nagyobb mértékben hatnak a helyi közösségek, meghatározóvá válik aktivitásuk és befolyásuk.³⁵ A helyi közösségek, helyi társadalmak szerepének jelentőségéről Kulcsár (1998) a következőket írja: „Azok a vidéki közösségek, amelyek nem mutatják meg magukat mint sajátos identitást képviselő csoportok, amelyekben nincsenek közösségi kezdeményezések a gazdaság, a kultúra, az életmód, a környezetvédelem, a hagyományok stb. terén, hosszabb távon életképességüket veszítik el, és nem tudják betölteni a társadalmi funkciójukat”.³⁶ Kovács (2003) rámutat arra, hogy a helyi fejlesztésekben megnőtt az innovatív, modernizációra képes, helyi érdekeket képviselő egyének (innovatív vezetők, ügyes vállalkozók) és – az érdekeiket érvényesíteni képes – közösségek szerepe.³⁷

A LEADER átvitt értelemben egyrészt egy hatékony, célravezető vidékfejlesztési filozófiát, vezérelvet jelent, másrészt pedig – az előbbiekkal összefüggésben – egy vezető erő létét feltételező programot. Vezető erőre azért van szükség, mert segítségével a helyi társadalom mozgósítható, cselekvésre ösztönözhető, a helyi szereplők kapcsolatai, tevékenysége szervezhető, ezáltal megnő a helyi közösségek cselekvőképessége. A vezető erő szerepét betölthetik mindazon helyi érdekeket képviselő személyek, vállalkozók, önkormányzati és civil szervezetek, amelyek elkötelezettek közösségük együttműködésen alapuló, fenntartható fejlesztésének megvalósításában.³⁸

Az új kihívásokra való reagálásban, a vidéki térségek alkalmazkodási folyamatában tehát fontos szerephez jut a humán erőforrások mindkét dimenziója. Ugyanakkor látható, hogy a humán erőforrások nem csak tényezői a vidéki térségek gazdaságának, hanem fejlesztendő területei is egyben. A fentiek rámutatnak arra, hogy az egyes tényezők nem függetlenek egymástól, azok sokszor komplexen, együtt és egymásra is hatva fejtik ki kedvezőtlen vagy – jellegük pozitív megváltozása esetén – kedvező hatásukat a térségek fejlődésére. A halmozott körforgás okozati elve alapján a társadalmi-gazdasági folyamatok visszahatnak az azokat befolyásoló tényezőkre, amelyek kedvezőtlen tendenciák érvényesülése esetén kedvezőtlenebb folyamatokat eredményeznek.

3.2. A HACS-ok feladatai a LEADER-program sikeres megvalósításában

A vidékfejlesztési politikát érvényre juttató intézményrendszer fontos elemei – a LEADER-program keretében – a vidéki térségekben Európa-szerte megalakult fejlesztő szervezetek, a HACS-ok, melyek feladata a fenntartható fejlődésre irányuló helyi straté-

giák kialakítása és végrehajtása. Az előbbiekből adódóan, működésükkel a HACS-ok fontos szerepet játszanak a vidékpolitikai célok helyi szintű megvalósításában. A HACS-ok szerepe a források hatékony felhasználásában – összhangban a stratégia megvalósításával – azonban nem ér véget a tervezéssel, a (kis)térségi fejlesztési stratégiák kialakításával. Mivel a források felhasználása, a konkrét tevékenységek, fejlesztések megvalósulása projektszinten történik, a fejlesztési források sikeres és hatékony felhasználásának megalapozásához szükség van a helyi szereplők kapacitásépítésére, cselekvőkészségének fokozására. A stratégia hatékony végrehajtása, az adott vidéki térség fejlődésének előmozdítása tehát folyamatos, aktív munkát igényel, melynek során a HACS-oknak térségük fejlődésének valós szervező erőivé kell válniuk.³⁹

Az országos felmérésben csokorba szedtük azokat a feladatokat, teendőket, amelyeket véleményünk szerint fel kell vállalniuk a HACS-oknak annak érdekében, hogy az előbbi kihívásnak megfeleljenek.⁴⁰ A felmérés eredményei rámutatnak arra, hogy az akciócsoportok legfontosabb feladatuknak a pályázatok finanszírozását, támogatások nyújtását gondolják. Véleményem szerint a Helyi Vidékfejlesztési Stratégiák megvalósításában az akciócsoportok szerepe nem szűkülhet be csupán az általuk koordinált fejlesztési források elosztására, működésük jóval szélesebb tevékenységi kört fog át, melyben a partnerségépítés, az együttműködések generálása, a képességek fejlesztése, a fenntartható fejlődés előmozdítása, a fejlesztések összekapcsolására, komplexitásúra való törekvés fontos szempontként kell, hogy megjelenjenek. A stratégia hatékony végrehajtásához ugyanis szükség van a helyi szereplők cselekvőkészségének és együttműködésének fokozására, amely többféle feladat ellátását teszi szükségessé.

Fontosnak vélem hangsúlyozni, hogy a vidékfejlesztés, helyi fejlesztés egy folyamat, melynek eredményeként realizálhatók a kitűzött célok. A LEADER-program megvalósítása során a folyamatnak tehát legalább akkora jelentősége van, mint magának a mérhető, számszerűsíthető eredményeknek.

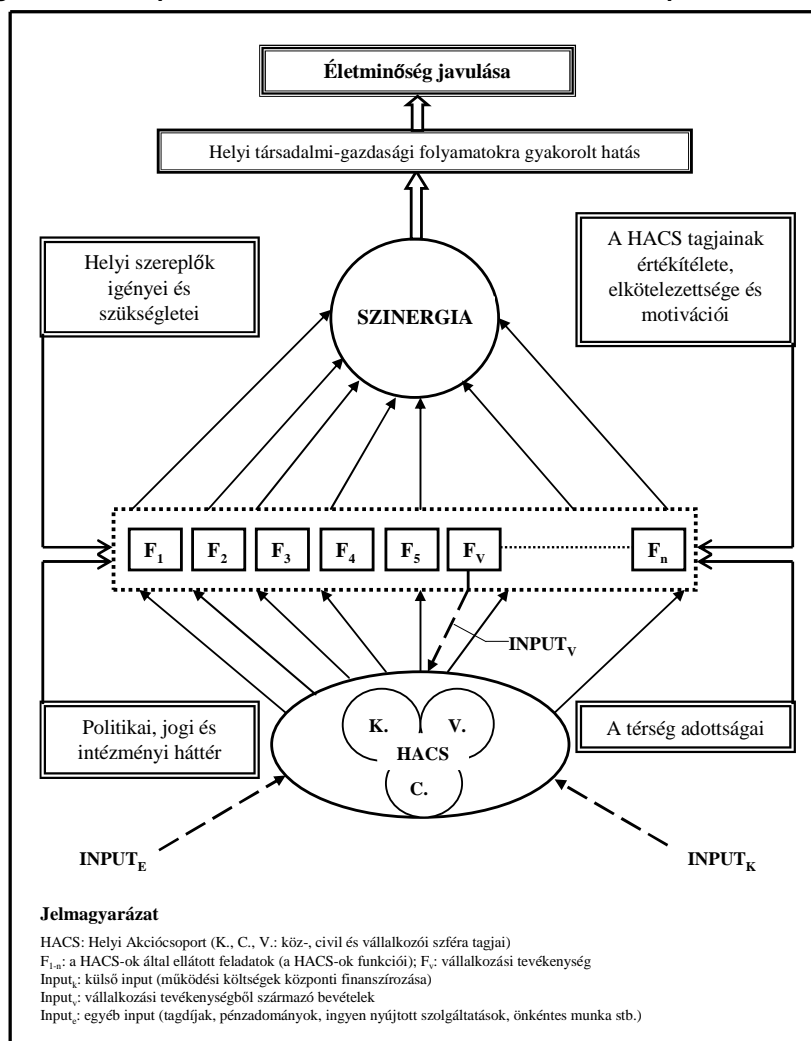
Az endogén-típusú fejlesztések, mint amilyen a LEADER is különösen fontos eleme a kapacitásépítés és/vagy a közösségfejlesztés,⁴¹ melynek eredményeként javul a közösség cselekvő- és érdekérvényesítő képessége. A közösségfejlesztés a helyi erőforrásokból, alulról építkezik és közösségi úton a civil szervezetekkel, az aktív helyi állampolgárokkal tárja fel a helyi közösség szükségleteit és azok kielégítésének módjait, miközben elkötelezi a helyieket saját problémáik közösségi megoldására és a helyi cselekvés mellett.⁴² A közösségfejlesztés lényege tehát az egyének, az állampolgárok aktivizálásában, részvételük fokozásában és az együttműködésük generálásában jelölhető meg, amelyek révén működő hálózatok jönnek létre, ennek következményeként nő az egyének és a közösség számára hozzáférhető társadalmi tőke. Kapacitásépítés alatt olyan folyamatot értünk, amelyben egyének, csoportok, szervezetek, intézmények és társadalmak egyénileg vagy kollektíven fejlesztik képességeiket annak érdekében, hogy különböző feladatokat lássanak el, problémákat oldjanak meg, célokat tűzzenek ki és valósítsanak meg.⁴³ Kapacitásépítésre azért van szükség, mert általa fokozható a közösség cselekvőképessége. A kapacitásépítés lényege Shucksmith (2000) szerint nem más, mint a társadalmi tőke létrehozása és fejlesztése, ami az egész közösség számára előnyt jelent.⁴⁴

A társadalmi tőke a közösségek erőforrása, és mint ilyen a közjó része, lehetővé teszi bizonyos, máskülönben elérhetetlen célok megvalósulását. A társadalmi tőke hasznosítása, tényleges erőforrásként való felhasználása a felek közötti együttműködésen alapulhat. Az együttműködéssel lehetővé válik a társadalmi tőke, mint cselekvést elősegítő erőforrás bevonása a területi folyamatokba, létrehozva ezzel az erőforrások egy új kombinációját, ami jelentősen hozzájárulhat a LEADER-program sikeréhez, illetve a HACS-ok által érintett települések és térségek belső erőforrásokon alapuló fejlődéséhez.

Az előbbiek is alátámasztják, hogy a LEADER-program –, melynek jellemzője a részvétel, az együttműködés, partnerség, közösségi kezdeményezések – esetében a közösségfejlesztésnek és a kapacitásépítésnek (a készségek kialakításának és fejlesztésének) szükségszerűen meg kell előznie, illetve ki kell egészítenie a helyi fejlesztési stratégiák végrehajtását. Először ugyanis biztosítani kell a széleskörű részvételt, be kell vonni az embereket és szervezeteket a fejlesztés folyamatába; közösségeket, együttműködések, partnerségeket kell létrehozni és megerősíteni, majd képessé kell tenni a közösséget saját jövőjének alakítására, sorsának irányítására. Ezt követően várható, hogy a helyi fejlesztőmunka ténylegesen és hatékonyan szolgálja az igények kielégítését, az ott élők életminőségének javulását. A LEADER filozófiájának alapeleme a helyi közösségekbe vetett hit, hogy azok képesek saját problémáik közösségi megoldására. Ehhez azonban cselekvőképes közösségekre van szükség, melyek létrehozatalában nyújt segítséget a közösségfejlesztés és a kapacitásépítés.

A következőkben az 1. ábra segítségével mutatom be a HACS-ok működésének hatásmechanizmusát és a működésüket meghatározó tényezőket.

1. ábra. A HACS-ok működésének determinációi és hatásmechanizmusa
 Figure 1. The impact mechanism and determinations of the operation of LAGs

Forrás: A szerző saját szerkesztése

A vidéki térségekre jellemző, hogy megannyi kihívással kell szembenéznük, és az adott feltételek között kell megtalálniuk a fejlődéshez vezető utat. Ebben az útkeresésben van meghatározó szerepe az önkormányzatoknak, civil szervezeteknek, vállalkozásoknak és a közöttük hatékonyan működő kapcsolatrendszerekre alapozott együttműködéseknek, melyek intézményesült formáját a LEADER-programon belül megalakult HACS-ok jelentik.

A HACS-ok működésükhöz többféle inputot használhatnak fel s az általuk ellátott vagy ellátandó feladatok körét több tényező befolyásolja, amelyeket jellegük szerint négy fő csoportba sorolhatunk: 1. a térség adottságai; 2. helyi szereplők igényei és szükségletei; 3. politikai, jogi és intézményi háttér; 4. a HACS tagjainak értékítélete, elkötelezettsége és motivációi.

A konkrét feladatok természetesen helyben realizálódnak, hiszen a térség adottságai, a fejlesztési szükségletek, a HACS-ot alkotó tagok elkötelezettsége, motivációi településenként, térségenként változhatnak. Így nehéz azokat konkrétan leírni, megfogalmazni. A HACS-ok működését, ily módon a LEADER-módszer alkalmazásának sikerét, nagymértékben befolyásolja a vidékfejlesztési program megvalósítását irányító minisztérium (IH) és az abban közreműködő szervezet, a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) jogszabályalkotó- és alkalmazó, valamint együttműködő és koordináló szerepe is. Mégis elmondhatjuk, hogy adott keretek között a LEADER-program sikere nagymértékben a helyi társadalom cselekvőképességén, érdekérvényesítő képességén múlik, ezért mindenképpen szükséges ennek előmozdítása, amelyben a HACS-oknak kiemelt szerepe van.

A HACS-ok proaktív működése lehetővé teszi, illetve hozzájárul ahhoz, hogy a társadalmi változások segítsék a gazdasági célok megvalósítását, ami hatékonyabb és produktívabb fejlesztőmunkát eredményez. A HACS-ok tevékenységeik, feladataik, funkcióik révén szinergiahatást váltanak ki, ami voltaképpen a HACS-ok pozitív hozzájárulását jelenti a területi folyamatok alakításához. Ilyen módon a szinergia a HACS-ok működésének hozzáadott értéke, az érintettek közötti kapcsolatok javítása révén létrejövő többteredmény, együttes hatás. A hozzáadott érték természetesen nem egyenlő a HACS-ok forráselosztó szerepével, ennél többről van szó. Ez a többlet vagy szinergikus hatás pedig a közösségfejlesztéssel és kapacitásépítéssel hozható létre. A szinergia eredményeként új struktúrák jönnek létre, új mechanizmusok indulnak be, amelyek a társadalmi-gazdasági folyamatokra gyakorolt kedvező hatásuk révén az életminőség javulását eredményezik.

A helyi fejlesztésben játszott szerepük révén a HACS-ok tehát jelentős közösségsszervező erőt jelentenek. E szerepüknél fogva fontos intézményei a helyi fejlesztéseknek, a vidékfejlesztés helyi megvalósításának.

4. Összegzés

Nyugat-Európa vidéki térségeiben a '80-as, '90-es években lezajlott jelentős társadalmi-gazdasági változások kedvezőtlen hatásainak ellensúlyozása, az új kihívásoknak való megfelelés és a vidéki térségek sajátos fejlesztési igénye kapcsán megnőtt az igény a vidékfejlesztés új megközelítése iránt. Ennek eredményeként az EU vidékkel kapcsolatos fejlesztéspolitikájában a hangsúly az endogénfejlesztés alkalmazásának irányába tolódott el, amely a LEADER-program keretében került bevezetésre a vidékfejlesztés gyakorlatába. A LEADER mint a vidékfejlesztési politika új modellje, a fejlesztés egy új paradigmája a részvételre, az együttműködésre, valamint a helyi erőforrások hasznosítására helyezi a hangsúlyt.

A magyarországi HACS-ok körében végzett országos felmérésből kiderül, hogy az általuk lefedett térségek fejlődését több vonatkozásban a humán erőforrásokat (vidéki emberek

és közösségeik) jellemző hiányosságok gátolják, illetve hátráltatják. Ebből következően a humán erőforrások nemcsak tényezői a vidéki térségek gazdaságának, hanem fejlesztendő területei is egyben.

A LEADER-program megvalósításának alapintézményei a HACS-ok, amelyek proaktív működésükkel fontos szerepet játszanak a helyi fejlesztésekben. Véleményem szerint a HACS-ok legfontosabb feladata, az adott térségben hozzáférhető társadalmi tőke fejlesztése, melynek tényleges erőforrásként való hasznosítása a területi szereplők együttműködésén alapul. Az együttműködéssel lehetővé válik a társadalmi tőke, mint cselekvést elősegítő erőforrás bevonása a területi folyamatokba, létrehozva ezzel az erőforrások egy új kombinációját, ami jelentősen hozzájárulhat a LEADER-program sikeréhez, illetve a HACS-ok által érintett települések és térségek belső erőforrásokon alapuló fejlődéséhez.

A társadalmi tőke létrehozásában és fejlesztésében nyújt segítséget a közösségfejlesztés és a kapacitásépítés, melyek eredményeként erőforrásként hasznosítható kapcsolatrendszer, azaz működő és cselekvőképes közösségek jönnek létre, melynek során az ott élő emberek és működő szervezetek közötti kapcsolatrendszer fejlődik a területi szereplők közötti kapcsolatok számának bővülése és minőségének javulása révén.

Ahhoz, hogy a HACS-ok térségük valós szervező erőivé váljanak, egyfajta katalizátor szerepet kell betölteniük, ami által létrehozható az a szinergiahatás, mely a társadalmi-gazdasági folyamatokra gyakorolt kedvező hatása révén az életminőség javulását eredményezi. A szinergiahatás nagysága attól függ, hogy a HACS-ok milyen hatékonyan segítik elő, illetve járulnak hozzá a kapcsolatok kialakulásához és fejlesztéséhez.

JEGYZETEK

1. Storey, David (1999).
2. Shortall, Sally–Shucksmith, Mark (2001).
3. Mozaikszó, mely a program francia elnevezésének (Liaison Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale) kezdőbetűiből származik. A program elnevezése magyarul: Akciók közötti kapcsolat a vidék gazdasági fejlesztéséért.
4. The future of rural society.
5. Commission of the European Communities (CEC) (1998).
6. Ray, Christopher (2000).
7. Ray, Christopher (2000) i. m.
9. Ray, Christopher (1999).
10. Barke, Michael–Newton, Michael (1997).
11. Shortall, Sally–Shucksmith, Mark (2001).
12. Ray, Christopher (1999) i. m.
13. European Spatial Development Perspective.
14. Commission of the European Communities (CEC) (1999).
15. Szörényiné Kukorelli Irén (2005).
16. Nemes Gusztáv (2000).
17. Ray, Christopher (1998).
18. Bryden, John (2006).
19. Kovách, Imre (2000).
20. Ray, Christopher (2000) i. m.
21. 93/2007. (VIII. 29.) FVM rendelet az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról szóló 1698/2005/EK tanácsi rendelet III. és IV. tengelyének keretében megalakuló helyi akciócsoportok elismerési rendjével kapcsolatos egyes kérdésekről.
22. Akkori megnevezése: Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium.
23. A tengely – mint rendező elv – fogalma az új vidékfejlesztési rendelet megalkotásának folyamatában merült fel. A tengely nem más, mint összefüggő intézkedések csoportja, egyívű tartó-

zó intézkedések olyan halmaza, amelyek egy vagy több célkitűzés megvalósításához járulnak hozzá. A vidékfejlesztési rendelet által meghatározott tengelyek: a mezőgazdasági és erdészeti ágazat versenyképességének javítása (I. tengely), a környezet és a vidék fejlesztése (II. tengely), a vidéken élők életminőségének javítása és a vidékgazdaság diverzifikálása (III. tengely), LEADER (IV. tengely).

24. Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2010).
25. Vincze Mária (2005).
26. Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2010) i. m.
27. Fehér Alajos (2005).
28. Coleman, James S. (1994).
29. OECD (2004).
30. Kis Krisztián (2006).
31. Font Erzsébet (1998).
32. Böhm Antal (2002).
33. Font Erzsébet (1998) i. m.
34. Rechnitzer János (1994).
35. Rechnitzer János–Smahó Melinda (2005).
36. Kulcsár László (1998).
37. Kovács Teréz (2003).
38. Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2008).
39. Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2010) i. m.
40. Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2010) i. m.
41. Shortall, Sally–Shucksmith, Mark (2001) i. m.
42. Varga A. Tamás–Vercseg Ilona (1998).
43. Kumin Ferenc (2006).
44. Shucksmith, Mark (2000).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barke, Michael–Newton, Michael (1997): The EU LEADER Initiative and Endogenous Rural Development: the Application of the Programme in Two Rural Areas of Andalusia, Southern Spain. *Journal of Rural Studies*. 1997/3. szám. 319–341. old.
- Böhm Antal (2002): Helyi társadalom, önkormányzatok, településfejlesztés. *Agroinform Kiadóház*. Budapest. 127. old.
- Bryden, John (2006): A LEADER I-től a LEADER+ig es azon túl – egészen a LEADER-tengelyig. *LEADER+ Magazine*. 2006/6. szám. 8–12. old.
- Coleman, James S. (1994): Társadalmi tőke. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó. Budapest. 99–127. old.
- CEC (1998): *The future of rural society*. European Commission. Luxembourg. 67. old.
- CEC (1999): *European Spatial Development Perspective*. European Commission. Luxembourg. 82. old.
- Fehér Alajos (2005): *A vidékgazdaság és a mezőgazdaság*. Agroinform Kiadó. Budapest. 336. old.
- Font Erzsébet (1998): *A vidék gondja globális vagy lokális kérdés?* *A falu*. 2008/3. szám. 27–35. old.
- Kis Krisztián (2006): *A társadalmi tőke, mint a társadalmi és gazdasági folyamatokat befolyásoló erőforrás*. *Agrártudományi Közlemények – Acta Agraria Debreceniensis*. 20. szám. 69–73. old.
- Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2008): *A negyedik generációs LEADER-tervezés tapasztalatai a Hódmezővásárhelyi kistérségben*. – *A falu*. 2008/3. szám. 17–29. old.
- Kis Krisztián–Szekeresné Köteles Rita (2010): *A Helyi Akciócsoportok szerepe a versenyképes és fenntartható vidékfejlesztés megvalósításában*. *Tér és Társadalom*. 2010/3. szám. (megjelenés alatt).
- Kovács, Imre (2000): *LEADER, a New Social Order, and the Central- and East-European Countries*. *Sociologia Ruralis*. 2000/2. szám. 181–189. old.
- Kovács Teréz (2003): *Videkfejlesztési politika*. *Dialóg Campus Kiadó*. Budapest–Pécs. 284. old.

- Kulcsár László (1998): Vidékfejlesztés és Vidékpolitika Magyarországon. A Falu. 1998/2. szám. 5–15. old.
- Kumin Ferenc (2006): Kapacitásépítés – új törésvonalak a világgazdaságban. Világosság. 2006/5. szám. 57–66. old.
- Nemes Gusztáv (2000): Az Európai Unió vidékfejlesztési politikája – az integrált vidékfejlesztés lehetőségei. Közgazdasági Szemle. 2000/6. szám. 459–474. old.
- OECD (2004): Bowling together. OECD Observer. 2004/3. szám. http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/1215/Bowling_together.html
- Ray, Christopher (1998): Territory, Structures and Interpretation – Two Case Studies of the European Union's LEADER I Programme. Journal of Rural Studies, Vol. 14. No. 1.
- Ray, Christopher (1999): Endogenous Development in the Era of Reflexive Modernity. Journal of Rural Studies. 1999/3. szám. 257–267. old.
- Ray, Christopher (2000): Endogenous socio-economic development in the European union – issues of evaluation. Journal of Rural Studies. 2000 /4. szám. 447–458. old.
- Rechnitzer János (1994): Az erőforrások, áruk mobilitása; a gazdasági jelenségek terjedése a térben. In. Rechnitzer János (szerk.): Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához. MTA Regionális Kutatások Központja. Győr–Pécs. 103–141. old.
- Rechnitzer János–Smahó Melinda (2005): A humán erőforrások sajátosságai az átmenetben. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest. 83. old.
- Shortall, Sally–Shucksmith, Mark (2001): Rural development in practice: issues arising in Scotland and Northern Ireland. Community Development Journal. 2001/2. szám. 122–133. old.
- Shucksmith, Mark (2000): Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: perspectives from leader in the UK. Sociologia Ruralis. 2000/2. szám. 208–218. old.
- Storey, David (1999): Issues of Integration, Participation and Empowerment in Rural Development: The Case of LEADER in the Republic of Ireland. Journal of Rural Studies. 1999/3. szám. 307–315. old.
- Szörényiné Kukorelli Irén (2005): A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben. Tér és Társadalom. 2005/3–4. szám. 111–137. old.
- Varga A. Tamás–Vercseg Ilona (1998): Közösségfejlesztés. Magyar Művelődési Intézet. Budapest. 293. old.
- Vincze Mária (2005): Románia vidékpolitikája felül- és alulnézetből. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Pécs. 62. old.